

De Geschiedkundig-Overijsselsche Tentoonstelling van 1882

door drs. J. ten Hove

Inleiding

'Elke tijd heeft zijn eigenaardigheden - zijn eigenaardige wijze waarop de mensch blijkt geeft van zijn belangstelling in alles wat met zijn intellectuele en materiele behoeften in betrekking staat. Zoo is onze tijd bij uitnemendheid de tijd der tentoonstellingen¹⁾. Met deze woorden begon de commissaris des konings in Overijssel, J.H. Geertsema Gz., zijn toespraak bij de opening op 17 augustus 1882 van de groots opgezette Geschiedkundig-Overijsselsche Tentoonstelling in het Gouvernementsgebouw te Zwolle. Enkele weken eerder schreef de *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*: 'De vooruitstrevende 19e eeuw, zoo menigmaal genoemd de eeuw van stoom en electriciteit, zou, niet ten onrechte, ook op den naam van die der tentoonstellingen kunnen aanspraak maken'²⁾.

De talloze tentoonstellingen over de meest uiteenlopende onderwerpen zijn inderdaad een opvallend verschijnsel in met name de tweede helft van de negentiende eeuw. Zeer sterk tot de verbeelding van de tijdgenoten spraken de wereldtentoonstellingen, die vanaf 1851 regelmatig in diverse grote steden in Europa werden gehouden en een typerende uiting waren van het toentertijd heersende vooruitgangsgeloof. Op deze gigantische manifestaties konden miljoenen bezoekers zich vergapen aan de opzienbarende vorderingen die de wetenschap en de techniek hadden geboekt. Nationale en regionale nijverheids-, handels-, en landbouwtentoonstellingen brachten de wonderen der techniek nog dichter bij huis³⁾.

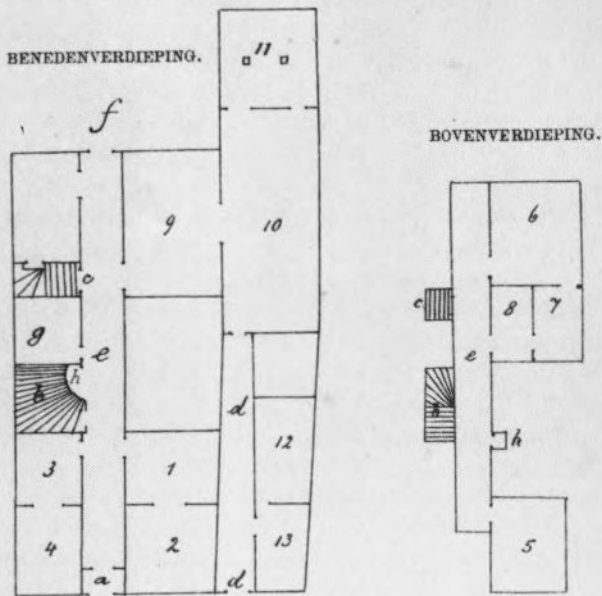
De gevolgen van de technische ontwikkelingen waren aan het dagelijkse leven niet onopgemerkt voorbij gegaan. De toepassing van de stoomkracht had het grootbedrijf en verbeterde productiemethoden mogelijk gemaakt. Dankzij de aanleg van een uitgebreid spoorwegennet kon sneller dan ooit gereisd worden. Uit steenkool gewonnen gas zorgde voor de verlichting van straten, huizen en fabrieken. De ontwikkeling van de productie van electriciteit schiep totaal nieuwe mogelijkheden voor verlichting en voor de aandrijving van machines. De demonstraties van technisch kunnen op de tentoonstellingen waren de voorbode van de ingrijpende veranderingen die de nabije toekomst met zich mee zou brengen.

J.H. Geertsema Gz. wees in zijn openingstoespraak op de bijna obsessieve preoccupatie van zijn tijdgenoten met de toekomst: 'Wij kinderen van de 19e eeuw, we leven in een tijd van haast, van rustelooze, van onrustige

GESCHIEDKUNDIG-OVERIJSSSELSCHÉ

TENTOONSTELLING.

CATALOGUS.

Verklaring.

a. Ingang en bureau. b. Trap. c. Trap naar beneden. d. Uitgang. e. Gang. f. Tuin en buffet. g. Bestuurskamer. h. Retirade. 1 en 2. Geschiedenis van den bodem, kaarten, platte gronden en gezichten op steden, gebouwen enz. 3 en 4. Regeering en rechtswezen, onderwijs. 5. Geslacht-, munt-, zegel- en wapenkunde. 6. Schilderkunst, nijverheid, gildewezen enz.	7. Staatslieden. 8. Dicht- en toonkunst, reizen. 9. Kerkelijke zaken. 10. Huisraad, schilderkunst, verzamelingen der stad Kampen. 11. Schilderkunst enz. 12. 18de eeuwse slaapkamer. 13. Kleederen en sieraden. (Zie de achterzijde van den omstlay.)

De voorkant van de catalogus gaf een overzicht van de indeling van de ruimten. (Gemeentearchief Zwolle).

haast. 't Is al veel, als we nu en dan eenige oogenblikken stil staan bij het *heden*; meestal zijn we met onze gedachten, onze wenschen en begeerten in de toekomst; aan 't verleden wordt door slechts weinigen voortdurend gezette aandacht geschonken'⁴⁾.

Toch werd de historie niet vergeten. De tentoonstelling, het middel bij uitstek om de vooruitgang te tonen, werd ook gebruikt om het verleden in beeld te brengen. Vanaf het midden van de negentiende eeuw was de historische tentoonstelling, waarbij de geschiedenis en cultuur van een plaats of gewest op visuele wijze werden gepresenteerd, een regelmatig terugkerend verschijnsel. In 1882 werd door de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis, kortweg de VORG genoemd, ter opluistering van haar 25-jarig jubileum een geschiedkundige expositie over het verleden van Overijssel georganiseerd. In dit artikel zal worden ingegaan op de ontstaansgeschiedenis, het verloop en de gevolgen van de Geschiedkundig-Overijsselsche Tentoonstelling. Daarbij zal aandacht besteed worden aan de motieven die ten grondslag lagen aan het houden van historische tentoonstellingen en zal bekeken worden in hoeverre de Overijsselse expositie in de ogen van de tijdgenoten voldeed aan de eisen die aan het in beeld brengen van het verleden werden gesteld. Tenslotte zal het resultaat van het initiatief van de VORG worden vergeleken met dat van de een aantal jaren eerder gehouden historische tentoonstellingen in Zaandam en Leeuwarden.

Historische tentoonstellingen

In 1882 bestond de VORG 25 jaar⁵⁾. Ten einde dit heuglijke feit te vieren stelde het bestuur tijdens een buitengewone vergadering op 18 maart 1882 voor een tentoonstelling te organiseren, 'waarop (zij het ook op bescheiden schaal) althans het voornaamste wordt bijeengebracht, wat kan dienen tot opheldering der geschiedenis van Overijssel, in ruimeren zin opgevat'⁶⁾.

Het idee om een historische tentoonstelling te organiseren kwam niet uit de lucht vallen. Tentoonstellingen die aandacht besteedden aan de geschiedenis van een plaats of gewest werden in de tweede helft van de negentiende eeuw regelmatig gehouden. De mogelijkheid om door een historische expositie kennis te nemen van de regionale en lokale geschiedenis was onder meer geboden in Utrecht (1858), Delft (1863), Middelburg (1870), Gouda (1872), Zaandam (1874), Amsterdam (1876) en Leeuwarden (1877)⁷⁾.

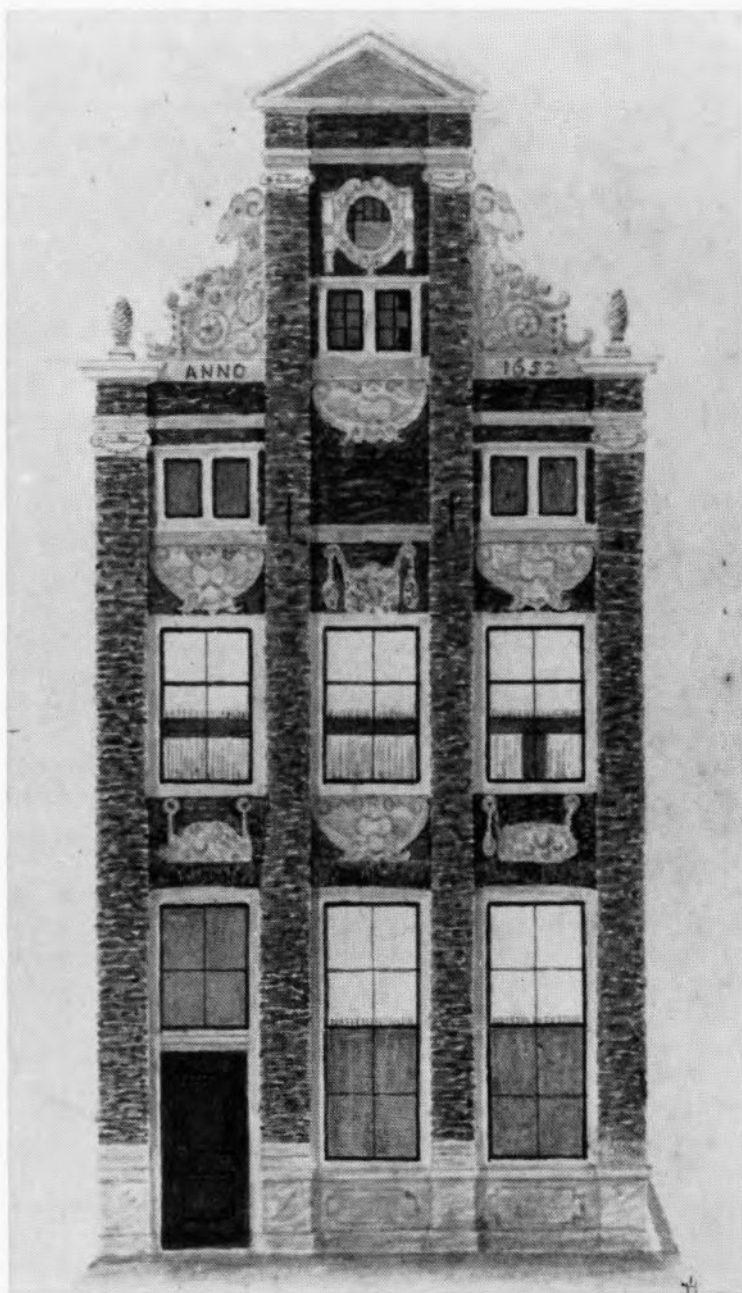
Het waren met name de leden van de wetenschappelijke en geschiedkundige genootschappen die het belang van een goede conservatie van objecten uit het verleden begrepen. De opleving van het bronnenonderzoek in de jaren dertig en de daarmee gepaard gaande wens een zo juist mogelijk beeld van het verleden te krijgen, speelden daarbij een belangrijke rol. Schriftelijke bronnen alleen bleken niet voldoende te zijn om het verleden te reconstrueren. De Koninklijke Akademie van Wetenschappen schreef

in 1860 bij de benoeming van een commissie, belast met het opsporen, conserveren en bekendmaken van overblijfsels uit vroeger tijd: 'De beoefening der geschiedenis kan de bouwstoffen niet ontberen, die de overblijfsels uit vroeger tijden alleen haar kunnen leveren...'⁸). Het bestuderen van monumenten, schilderijen, beeldhouw- en snijwerk, gebruiksvoorwerpen, munten en gedenkpenningen werd, naast het raadplegen van archiefstukken, als een belangrijke kenbron van het verleden gezien. De enorme hoeveelheid oudheden, die op een grote historische tentoonstelling bijeen was gebracht, bood de geschiedvorser een unieke mogelijkheid zijn kennis van het verleden te vergroten.

Naast het historiografische belang werd ook de educatieve waarde van een historische tentoonstelling benadrukt. *Het Nieuws van den Dag* schreef: 'Alles wat men in werkelijkheid met de oogen kan zien, spreekt duidelijker en onmiddellijker tot onzen geest, dan wat wij alleen uit de boeken hebben gehaald, terwijl hetgeen wij ons uit enkel boekenstudie slechts nevelachtig konden voorstellen, door zulk een persoonlijke kennismaking kans heeft, voor goed in onzen geest gegrift te blijven'⁹). Het aandachtig bekijken van een historische tentoonstelling werd als een eenvoudig en leerzaam middel beschouwd om een enigszins juiste voorstelling van het verleden te krijgen. Vooral voor personen die weinig onderwijs hadden genoten viel er veel te leren, zoals J. Nanninga Uiterdijk benadrukte: 'Wanneer men in de gelegenheid is om een reeks van voorwerpen uit de verschillende ontwikkelingsperioden van een volk, stam of stad, onder de oogen te krijgen, dan kan het niet anders, of zelfs de minder ontwikkelde, zal daardoor een beter inzicht verkrijgen in den maatschappelijken toestand van het voorgeslacht, welke anders in den regel voor hem een met zeven zegels gesloten boek is....'¹⁰).

Juist 'den maatschappelijken toestand van het voorgeslacht' kon op een geschiedkundige expositie bij uitstek belicht worden. De dorre feiten uit het verleden werden in geschiedenisboeken uitgebreid beschreven, maar over de zeden en gewoonten van de voorvaderen was weinig bekend. Huisraad, gereedschap, wapens, kleding, sieraden en gebruiksvoorwerpen boden de gelegenheid het leven in vroeger tijden beter te leren kennen. Dergelijke voorwerpen waren in ruime mate aanwezig op historische tentoonstellingen.

Een historische tentoonstelling moest echter meer zijn dan alleen een verzameling oudheden met een historiografische en educatieve waarde. Er werd verwacht dat een geschiedkundige expositie een positieve bijdrage zou leveren aan het nationaal gevoel. In de negentiende eeuw lag de Nederlandse nationale identiteit sterk verankerd in het verleden en het was belangrijk dat kennis van de glorieuze daden van het voorgeslacht in alle lagen van de bevolking aanwezig was. Hoewel de historische tentoonstellingen door enkelen werden bekritiseerd omdat het gewestelijke karakter daarvan afbreuk zou doen aan het idee van een gemeenschappelijk Nederlands verleden, legde een meerderheid de nadruk op een ander aspect van

In het huis 'de Rode Haan' bevonden zich de Statenzaal en aangrenzende vertrekken waar de tentoonstelling werd gehouden. In 1896 werd het gebouw gesloopt en werd op dezelfde plek een nieuwe vergaderzaal voor Provinciale Staten gebouwd. (Provinciaal Overijssels Museum, Zwolle)

het nationaal gevoel, dat door het in beeld brengen van het verleden bevorderd werd. Het verleden moest gezien worden als een spiegel voor het heden en de prestaties van staatslieden, dichters, schilders, wetenschappers en ambachtslieden in dat verleden werden als een inspiratiebron voor het huidige geslacht beschouwd. Het bewaard gebleven erfgoed der vaderen diende de wens te versterken in de voetstappen van de roemrijke voorouders te treden. Zo had het exposeren van de stille getuigen van een groots verleden een direct nut in het heden¹¹⁾.

Over de recreatieve en esthetische aspecten van het bezoek aan een tentoonstelling werd met geen woord gerept. Nuttigheid stond hoog in het vaandel van de negentiende-eeuwer. Een historische expositie werd beoordeeld op haar historiografische, educatieve en nationalistische merites. Of de Geschiedkundig-Overijsselsche Tentoonstelling in de ogen van de tijdgenoten aan deze vereisten voldeed, zullen we later zien.

De voorbereidingen

Het bestuur van de VORG benadrukte tijdens de buitengewone vergadering op 18 maart 1882 dat het doel van de vereniging door het organiseren van een historische tentoonstelling bevorderd zou worden, 'daar vele voorwerpen, tot de Overijsselsche geschiedenis betrekkelijk, tot nog toe bij de meesten onbekend, onder de aandacht van allen worden gebragt en door als het ware aanschouwelijk maken der geschiedenis van Overijssel krachtig tot hare beoefening kunnen opwekken'¹²⁾.

Niet iedereen was even enthousiast over de door het bestuur gedane suggestie. Het werd betwijfeld of in Overijssel wel genoeg voorwerpen te vinden zouden zijn die, zoals dat in Friesland het geval was geweest, de belangstelling van een groot publiek zouden trekken. Ook werd gevreesd dat het provinciaal gevoel in Overijssel minder ontwikkeld zou zijn dan in Friesland, waardoor mogelijk de medewerking te wensen over zou laten. Enkelen zagen liever niet dat er veel geld, tijd en moeite aan een zaak gespendeerd zou worden, die niet aan de gestelde verwachtingen zou beantwoorden. Uiteindelijk bleef het aantal twijfelaars beperkt, want het voorstel om een tentoonstelling te houden werd met slechts twee tegenstemmen aangenomen.

Tijdens de vergadering werd een commissie van zeven man benoemd, die zich met de voorbereiding en de organisatie van de tentoonstelling ging bezighouden. J.C. Bijsterbos, voorzitter van de VORG en de drijvende kracht achter de expositie, J.I. van Doorninck, O.A. Spitzen, J.Gratama, E.N.F. Heerkens, N.A. Cramer en A. Deking Dura kwamen twee dagen later al bijeen, want aangezien de tentoonstelling half augustus zou moeten worden geopend, was de voorbereidingstijd kort. Al op 9 maart hadden Gedeputeerde Staten toegezegd dat als locatie voor de expositie gebruik kon worden gemaakt van de vergaderzaal van de Provinciale Staten en aan-

grenzende vertrekken in het Gouvernementsgebouw op de hoek van de Diezerstraat en Rodehaansteeg in Zwolle¹³).

Er werden twee sub-commissies gevormd: één voor de ontvangst en de verzending van de tentoongestelde voorwerpen en één voor het regelen van de financiën. Door de VORG werd een bedrag van 5000 gulden beschikbaar gesteld, waardoor normaliter de onkosten konden worden gedekt. Maar door onvoorziene omstandigheden, 'zoals besmettelijke ziekten, sterfgevallen in de vorstelijke familie en dergelijke', kon de tentoonstelling op een financieel debâcle uitdraaien¹⁴). Voor dergelijke noodgevallen werd een waarborgfonds gevormd, waarin dankzij leden van de VORG ruim 4000 gulden gestort werd. Bij het provinciaal bestuur en de gemeente Zwolle werd een subsidie-aanvraag ingediend. Dit verzoek werd door Gedeputeerde Staten afgewezen, omdat door de provincie ook nooit geld was gegeven aan de organisatoren van tentoonstellingen op het gebied van handel of nijverheid, 'terwijl daarvoor bijdrage uit de provinciale kas meer gerechtvaardigd zou zijn...'¹⁵). Na een lange discussie in de gemeenteraad van Zwolle, waarbij wederom twijfel werd geuit aan het welslagen van de tentoonstelling, werd een subsidie van 500 gulden toegekend, die alleen uitgekeerd zou worden als de bijdrage van de VORG en het waarborgfonds niet toereikend mochten zijn¹⁶).

In de diverse steden en dorpen binnen Overijssel en in de grote steden van Nederland werden correspondenten benoemd, die moesten proberen bij particulieren en instanties voorwerpen die betrekking hadden op de geschiedenis van Overijssel beschikbaar gesteld te krijgen voor de tentoonstelling. Aanvankelijk kwamen slechts weinig toezeggingen binnen om oudheden in bruikleen af te staan. De commissie schreef: 'De ongelovigen (en er waren er vele) meenden reeds hunne overtuiging bevestigd te zien, dat de pogingen der commissie vruchteloos zouden zijn en dat wat in Amsterdam, aan den Zaan, in Friesland mogelijk was geweest, eene onmogelijkheid zoude zijn in Overijssel'¹⁷). Geleidelijk kwam de stroom ingezonden voorwerpen toch op gang en werd, in plaats van de oorspronkelijk geplande tentoonstelling van bescheiden afmetingen, een veel grootser opgezette expositie mogelijk. De vertrekken van de Staten bleken te klein te zijn om alles te herbergen, waarna ook het daarnaast gelegen leegstaande huis van de commissaris des konings in gebruik werd genomen¹⁸). Op 17 augustus, de dag van de opening, had een keur van objecten een plaats gevonden in de tentoonstellingszalen.

De tentoonstelling

Nadat een bezoeker de drempel van het Gouvernementsgebouw had overschreden, liep hij of zij het gevaar overstelpt te worden door de enorme hoeveelheid voorwerpen die in de tentoonstellingsruimten was opgesteld. De wanden van elk vertrek waren volgehangen met schilderijen en het vertrek zelf was volgepropt met tastbare overblijfsels uit het verleden.

In totaal waren in dertien vertrekken 3045 catalogusnummers ondergebracht. De opzet van de tentoonstelling was in grote trekken gelijk aan die van de voorafgaande geschiedkundige exposities in andere delen van het land. De commissie had ernaar gestreefd 'om het gelijksoortige bijeen te plaatsen' en elk vertrek aan een bepaald facet van het verleden te wijden. Dat zij hier niet helemaal in was geslaagd, was te wijten aan 'de eigenaardige gesteldheid der verschillende vertrekken, de eischen van den goeden smaak en het uitdrukkelijke verlangen van het gemeentebestuur van Kampen, om zijne kostbare inzending niet te verdeelen...'¹⁹). Mede hierdoor kwam de indeling van de catalogus niet geheel overeen met de inrichting van de vertrekken, waardoor de bezoekers nogal eens genoodzaakt waren in hun catalogus te bladeren. De expositie beperkte zich niet tot de directe geschiedenis van Overijssel, maar besteedde ook aandacht aan hulpwetenschappen, zoals genealogie en tijdrekenkunde, geologie en de zogenaamde oudheidkunde, waaronder alle takken van kunstgeschiedenis en volkskunde vielen.

Direct bij binnenkomst in de gang werd de bezoeker geconfronteerd met talrijke werktuigen uit de lijfstraffelijke rechtspleging, waaronder een aantal kapitale beulzwaarden, brandmerkijzers en een schandsteen uit de zestiende eeuw, vervaardigd uit een stuk walvisbeen met ijzeren beslag. Op een meer constructieve kant van de vroegere samenleving werd gewezen door de opgehangen gildeborden van bakkers, kuipers, slijters en smeden. In de zalen 1 en 2 kon men een beeld krijgen van wat in de bodem van Overijssel aangetroffen werd en van wat er op deze bodem was gebouwd. In de vitrines lagen kristallen, ertsen, diverse steensoorten, fossielen en archeologische vondsten. Aan de wanden hingen kaarten, plattegronden en gezichten op steden, dorpen en gebouwen. Interessant waren de twee delen van de 'Korte Beschreyving van Over Issel, der selver steeden, dorpen, vlekken, buurten en Castelen, alle desselfs verbeeldingen, naar het leeven geteekend door C. Pronk en anderen, met veel moeyte bijeen versaaemeld door Andries Schoemaker', die in 1880 door de VORG aangekocht waren. Een welwillende oppasser wilde, aldus één van de recensenten, desgevraagd hiervan nog wel meer laten zien dan alleen de openliggende bladzijde²⁰). Ook de plattegronden van Kampen, Genemuiden, Ootmarsum, Hasselt en Steenwijk, die de koninklijke cartograaf Jacob van Deventer omstreeks 1550 had vervaardigd, sprongen in het oog.

De zalen 3 en 4 waren gewijd aan het regerings- en rechtswezen, het onderwijs en de boekdrukkunst. De bezoeker kon hier geschreven en gedrukte manuscripten uit de rechtsgeschiedenis inzien, waaronder vele land-, stad-, dijk-, en markerechten. In de afdeling onderwijs ging veel belangstelling uit naar de portretten en cijferboeken van de Zwolse onderwijzer Willem Bartjens, volgens *De Amsterdammer* 'van alle schoolmeesters voorzeker - doch niet geheel verdiend - de meest bekende'²¹). De portretten van hoogeraren en de banieren van het studentencorps herinnerden aan het een tiental jaren eerder opgeheven Deventer Athenaeum. De

De titelpagina van het eerste deel van de 'Korte Beschrijving van Over IJssel...', samengesteld door Andries Schoemaker. De twee delen werden in 1880 door de VORG voor 150 gulden aangekocht. (Rijksarchief in Overijssel, Zwolle)

aanwezige schoolprenten verleidden een verslaggever tot de uitspraak dat de achttiende-eeuwse kinderprenten al even lelijk waren als die uit zijn eigen jeugd²²). Een aantal incunabelen illustreerde de geschiedenis van de boekdrukkunst. In zaal 5 werd aandacht besteed aan de heraldiek, de numismatiek en de krijgsgeschiedenis. Hier kon men familiewapens, kwartierstaten, geslachtsregisters van adellijke families, zegels, een collectie munten, haakbussen, pistolen, kruithoorns en herinneringen aan een aantal Overijsselse vechtjassen vinden.

In zaal 6 waren schilderijen van Overijsselse meesters en gildeproeven te bewonderen. Hier hing ook het toentertijd nog aan Hendrik Avercamp toegeschreven, maar in werkelijkheid door zijn neef Barent Avercamp geschilderde wintergezicht op Kampen uit 1663. In zaal 7 waren schilderijen, bronnen en gebruiksvoorwerpen bijeengebracht die in verband stonden met het leven en werken van Overijsselse staatslieden, waarbij de aandacht in het bijzonder uitging naar Joan Derk van der Capellen tot den Pol, Rutger Jan Schimmelpenninck en Johan Rudolf Thorbecke. De recensent van het *Algemeen Handelsblad* kon het niet laten 'het duidelijke, eenigszins stijve handschrift van Thorbecke, waaruit een heldere geest en een onverzettelijk karakter schijnen te spreken, te vergelijken met den krabbelpoot van den grooten Napoleon'²³). Deze 'krabbelpoot' was te lezen in een brief, waarin Bonaparte Schimmelpenninck gelukwenste met zijn benoeming tot raadspensionaris. Zaal 8 herbergde de pennevruchten en memorabele voorwerpen van schrijvers en dichters, waarbij een ereplaats was ingeruimd voor Rhijnvis Feith. De vele zilveren en gouden medailles, aan hem verleend door verscheidene letterkundige verenigingen, memoreerden de belangrijke positie die hij tijdens zijn leven in de Nederlandse literatuur innam.

In zaal 9 bevond zich één van de meest geprezen rubrieken: de kerkelijke zaken. Miskelken, avondmaalsbekers, handschriften en drukwerken, met goud en zilver bewerkte priestergewaden en kazuifels, schilderijen en altaarstukken, beelden en houtsnijwerk streelden hier de schoonheidszin van de bezoekers. Met name het Evangelarium van St. Lebuinus, een Iers-Angelsaksisch handschrift uit de zevende eeuw met een rijk versierde frontaalband uit de dertiende eeuw, baarde veel opzien. Zaal 10, de Statenzaal, was gevuld met een grote diversiteit aan voorwerpen, waarbij vooral de inzending van Kampen, een speciale kast waarin onder meer gildezilver stond, veel aandacht trok. Alom geprezen werd de in 1369 vervaardigde drinkhoorn van het St. Anna of Rijnschippersgilde, gesneden uit een elandshoorn en bewerkt met zilver. Ook een aantal andere gemeentebesturen hadden bokalen ingestuurd, waaronder de Abtsbekers uit Zwolle en een grote met zilver beslagen en op vogelpoten rustende drinkhoorn uit Genemuiden. Verder waren in dit vertrek kasten, tafels, arm- en leuningstoelen, spiegels, lichtkronen, kandelaars, hanglampen, gobelins, schotels, borden, lepels, vorken, messen, suikerscheppen, thee- en suikerbussen,

presenteerbladen, broodmanden, brandewijnkommen, bierkannen en een kastje met zilveren kinderspeelgoed te zien.

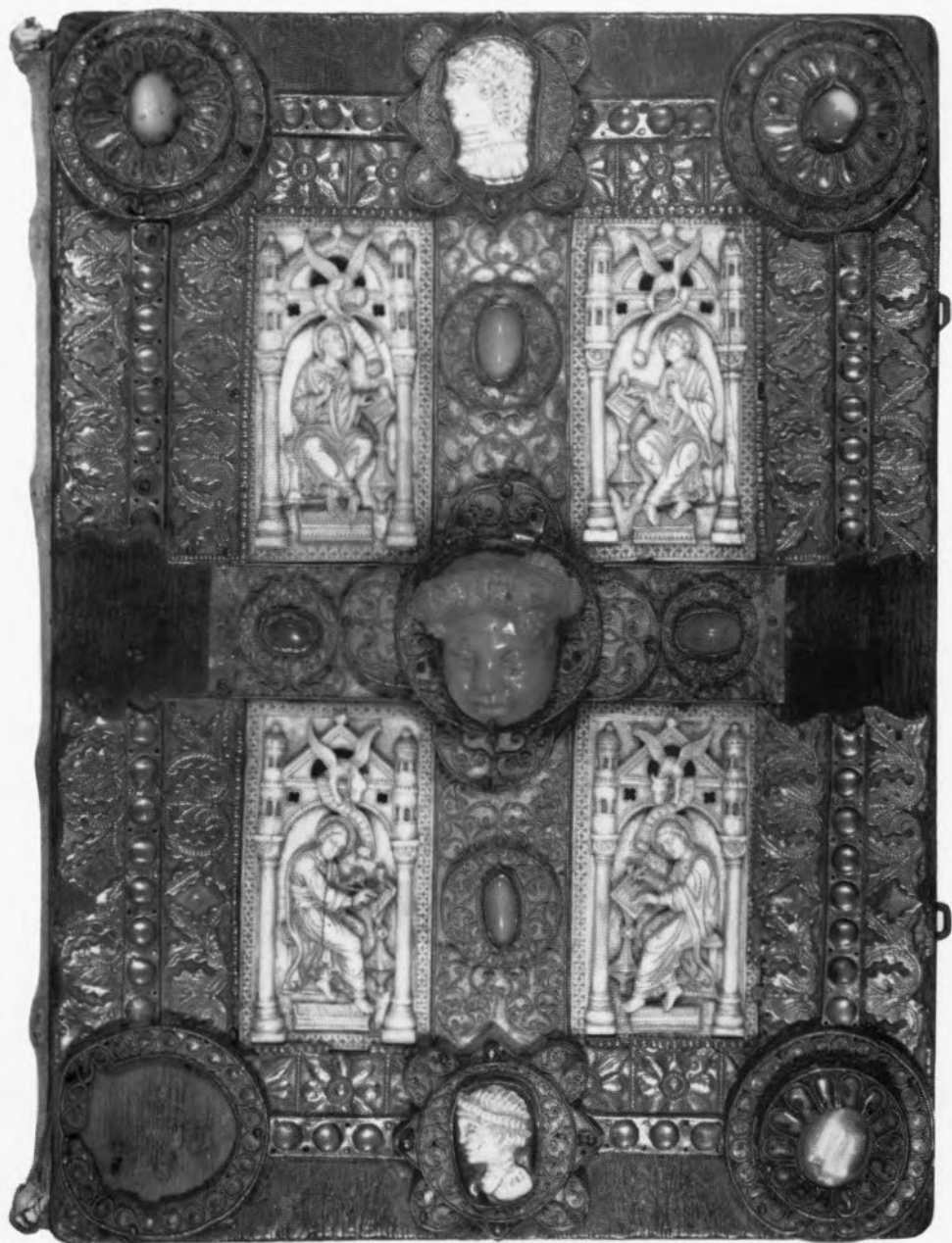
Ook in zaal 11 waren kasten en meubels tentoongesteld, terwijl aan de muur schilderijen van Gerard ter Borgh, Gesina ter Borgh, Henricus ter Brugghen, Hendrik ten Oever en Caspar Netscher hingen. Het beroemdste schilderij van Gerard ter Borgh, de Munsterse Vrede, dat in de National Gallery in Londen hangt, was niet aanwezig. Wel had Deventer het werk van Ter Borgh ingestuurd, waarop de zestien schepenen en raden en vier secretarissen van Deventer afgebeeld waren. De verslaggever van *Het Nieuws van den Dag* was zeer teleurgesteld door dit schilderij. Zelden had hij 'een zoo stijve en smakeloze groepeerings gezien, welke zelfs een gewoon photograaf beter zou hebben gekozen'²⁴). Zaal 12 was omgetoverd tot een slaapkamer uit de achttiende eeuw en gold als een grote publieks-trekker. De *Nieuwe Rotterdamse Courant* durfde echter niet te beweren, 'dat zij evenzeer het glanspunt dezer tentoonstelling uitmaakt, als dit inder-tijd het geval was met het Zaanlandsche binnenhuis op de expositie te Zaandam en de Hinloopensche kamer op die te Leeuwarden'²⁵). Zaal 13 werd door het *Algemeen Handelsblad* bijzonder aan de vrouwelijke bezoekers aanbevolen. Hier waren onder meer zijden japonnen en waaiers uit de achttiende eeuw, klederdrachten en fraai bewerkte reukdoosjes en juwe-lenkistjes te zien, 'alle zaken, waarbij geen vrouwelijk hart koel blijft'²⁶). In de tuin achter het gebouw was er voor de bezoeker gelegenheid uit te rusten bij het buffet en de restauratie²⁷).

Ruim de helft van de inzendingen was afkomstig uit particulier bezit. Belangrijke inzenders waren de VORG zelf, de Overijsselsche Vereeniging tot Ontwikkeling van Provinciale Welvaart, het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht en de diverse gemeente- en kerkelijke besturen in Overijssel, met name die van Deventer, Zwolle en Kampen. Uit het bezit van het rijk kon niet geput worden op grond van een besluit van de minister van Binnenlandse Zaken van 3 april 1880, waarbij werd vastgesteld dat voortaan geen voorwerpen uit openbare rijksverzamelingen werden uitge-leend²⁸).

'Honni soit qui mal y pense'

Door plaatsgebrek kon niet elk schilderij duidelijk zichtbaar opgehangen worden. De *Nieuwe Rotterdamse Courant* suggereerde dat de slechte plaats die het schilderij Beeldstormers in eene kerk van Hendrik van Steen-wijck had gekregen niet in eerste instantie het gevolg was van de beperkte wandruimte: 'De figuren zijn van den jongen P. Breughel, en dus de aan-dacht en stellig ook een betere plaats, dan ze hier vinden, wel waard. Of heeft aan die niet gunstige plaatsing zekere pruderie schuld? Wij weten het niet'²⁹).

De gravin douairière J.H.M. van Rechteren Limpurg wist echter wel

De boekband van het Evangelarium van Lebuinus, vervaardigd van eikehouten bladen met verguld zilverwerk, stenen en gemmen. (Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Utrecht)

zeker dat een bepaalde preutsheid de tentoonstellingscommissie niet ontzegd kon worden. Bij het doorbladeren van de catalogus was het haar opgevallen dat een door haar ingezonden schilderij, de Andromeda van Hendrik ten Oever, op de tentoonstelling ontbrak. Op de vraag wat de reden daarvan was, had ze te horen gekregen 'dat de kuische Heeren der Commissie de figuur wel wat erg ongekleeft hadden gevonden'. In een boze brief schreef de douairière dat ze het op prijs zou hebben gesteld als de commissie haar zelf van 'zulke kinderachtige bezwaren' op de hoogte had gebracht, 'welligt had ik de naakte schoone dan een sluijer gezonden! Het schijnt wel dat de Heeren der Commissie nimmer in eenig museum van schilderijen of beeldhouwwerken zijn geweest, anders zouden zij gezien hebben dat in alle verzamelingen der wereld zelfs in het preutsche Engeland men geheel naakte groepen en figuren aantreft'. Na haar spijt te hebben uitgesproken dat ze zich ooit met de tentoonstelling had ingelaten, sloot ze de brief ironisch af 'met de meeste achting voor de groote soliditeit der Zwolsche Heeren'³⁰).

Tijdens de commissievergadering van 14 september werd besloten de brief te beantwoorden, ondanks fel verzet van Heerkens en Cramer, die van mening waren 'dat de bewoordingen van den brief van Mevr. v.R. van dien aard zijn, dat een antwoord niet gewenscht is'³¹). Aan de douairière werd geschreven dat het schilderij geweigerd was omdat één van de leden van de commissie zulke bezwaren had, dat hij was opgestapt als de Andromeda geplaatst was. Aangezien de commissie meende dat de tentoonstelling meer nadeel zou ondervinden door het vertrek van dit lid, dan door de afwezigheid van het schilderij, was de keuze niet moeilijk geweest³²).

Inmiddels was in de *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* een ingezonden brief van de douairière verschenen, omdat ze graag publiciteit aan de handelingen van de commissie wilde geven. In deze brief verweet ze de commissieleden 'weinig gevoel voor kunst en zeer kleinsteedsche begrippen' te hebben, omdat ze 'de voorstelling van de Andromeda eenigszins zedekwetsend' vonden. Bovendien hadden de heren klaarblijkelijk geen al te hoge dunk van het publiek dat de tentoonstelling zou bezoeken, want 'alleen lichtzinnige menschen toch kunnen tot zedeloze gedachten komen bij het aanschouwen van zulke schilderijen. 'Honni soit qui mal y pense'. De douairière kondigde aan dat de Andromeda bij de antiquair Roosendaal te zien zou zijn zolang de tentoonstelling geopend was, 'zoodat het publiek zelf zal kunnen oordeelen over de overdreven preutschheid der leden van de commissie'³³). Wijselijk onthielden deze leden zich van verder commentaar.

De reacties

Ondanks deze wanklank kon de commissie met tevredenheid het resultaat van haar werk bekijken. Kort voor de opening vleide de commissie zich

met de gedachte dat de tentoonstelling 'niet zal achterstaan bij andere van gelijke aard in de laatste jaren in ons land gehouden'. Met gepaste trots verwees zij naar de mooie en belangwekkende voorwerpen, die bijeen waren gegaard en 'waardoor het doel - het geven van een beeld van het leven en werken onzer voorouders in zonderheid Overijssel - bereikt kan worden geacht'³⁴).

De commissie zelf was derhalve tevreden over haar werk, maar in hoeverre voldeed de Geschiedkundig-Overijsselsche Tentoonstelling in de ogen van de tijdgenoten aan de eisen, die, zoals we eerder hebben gezien, aan een dergelijk gebeuren werden gesteld? Teneinde hierover een uitspraak te doen zullen we de kritieken op de tentoonstelling in een aantal dag- en weekbladen onder de loep nemen.

Wat betreft de mate waarin de expositie bijdroeg aan de bevordering van het nationaal gevoel waren de meningen verdeeld. *Het Nieuws van den Dag* haalde herinneringen op aan de zes jaar eerder gehouden tentoonstelling in Amsterdam, 'die onwillekeurig de gedachte veraanschouwelijkte, dat de Geschiedenis van Amsterdam, althans in het glanstijdperk der oude republiek, tegelijk de geschiedenis van het geheele tijdperk in zich opneemt'. Vergeleken met dit werkelijk nationale gebeuren stak de Zwolse tentoonstelling wat schril af. Juist tijdens de glorierijke gouden eeuw van de Republiek speelden zeer weinig staatslieden en wetenschappers uit Overijssel een prominente rol in de landsgeschiedenis. Naar de mening van *Het Nieuws van den Dag* was deze expositie dan ook slechts van lokaal belang en alleen voor Overijsselaars interessant³⁵).

Het *Algemeen Handelsblad* vond de vrees dat de Geschiedkundig-Overijsselsche Tentoonstelling geen sprekend nationaal karakter zou dragen in het geheel niet gerechtvaardigd, aangezien op de expositie te zien was welke staatslieden, schilders en dichters uit Overijssel afkomstig waren, wat het voorgeslacht tot stand had gebracht en welke takken van nijverheid ze beoefenden; 'in één woord, men wordt er niet alleen herinnerd aan hetgeen was, maar vindt er ook aansporing te over om te treden in de voetstapen van het voorgeslacht, waar dit een voorbeeld gaf, dat navolging verdient'³⁶). Ook *De Amsterdammer* beschouwde de tentoonstelling als zeer geslaagd, omdat zij aan een groot publiek de mogelijkheid bood het leven en streven van onze voorouders beter te leren kennen en te waarderen³⁷).

De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* schreef waarderende woorden over de geschiedenis van Overijssel: 'De tegenwoordige provincie Overijssel (...) is in menig opzicht een klassiek land. Tot aan het midden der 16de eeuw toe, was het, zoo al niet het brandpunt van beschaving, ontwikkeling en geleerdheid, dan toch zeker een bakermat van veel wat op het gebied van den geest heilzaam, liefelijk en welluidend heeten moet'. Het in beeld brengen van het rijke verleden van deze provincie kon op de huidige generatie slechts een vruchtbare uitwerking hebben, 'waar althans de historie niet dient om te pralen met het weleer, maar ten spiegel strekt voor het heden'. De *NRC* was van mening dat de commissie met het samenstellen

van deze expositie het hare had bijgedragen 'tot opwekking en veredeling van den nationalen geest'³⁸).

De educatieve waarde van de tentoonstelling werd door niemand betwijfeld. De mening van het *Dagblad van Zuidholland en 's-Gravenhage*, waarin de zalen van het Gouvernementsgebouw werden vergeleken met de bladen van een groot historieboek, is wat dit aspect betreft illustratief. Een ieder werd aangespoord de tentoonstelling te bezoeken, want 'het is nuttig, leerrijk en ontwikkelend in de hoogste mate'³⁹).

Het historiografische belang van de expositie werd in de kritieken ook erkend. Bepaalde afdelingen werden als leerrijk voor de geschiedvorser beschouwd en de *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* schreef dat de oudheidkundige van professie er gelegenheid vond zijn kennis te ontwikkelen en te vermeerderen⁴⁰). De VORG werd geprezen omdat, aldus *De Amsterdammer*, zij door de historie van de provincie op deze wijze te presenteren 'voor de geschiedenis van ons vaderland en van Overijssel in het bijzonder een bijdrage te meer heeft geleverd'⁴¹).

Al met al kon de tentoonstellingscommissie zeer tevreden zijn over de recensies in de diverse dag- en weekbladen. Niet alleen werd haar werk overladen met loftuitingen en kreeg de VORG veel landelijke publiciteit, maar hopelijk zouden de positieve geluiden in de kranten veel bezoekers naar het Gouvernementsgebouw lokken.

Het bezoek

Er werd naar gestreefd de tentoonstelling voor een breed publiek interessant en aanlokkelijk te maken. De komst van veel bezoekers was niet alleen noodzakelijk voor het financiële welslagen van het gebeuren, maar ook het doel van de expositie zou daarmee gediend zijn. De slaapkamer uit de achttiende eeuw was dan ook duidelijk als publiekstrekker bedoeld. Maar niet alleen de inrichting, ook de toegangsprijs zou van invloed zijn op het bezoekersaantal. De financiële commissie stelde voor vijf dagen per week 50 cent en vrijdag en zondag 25 cent entree te vragen, maar na enige discussie werd de toegangsprijs vastgesteld op één gulden op werkdagen en een kwartje op zondag. Een abonnement kostte een rijksdaalder⁴²). De tentoonstelling was op maandag tot en met zaterdag geopend van 10-17 uur en op zondag van 12-17 uur.

Het bestuur van de Algemeene Zwolsche Werkliedenvereniging had al ruimschoots voor de opening gevraagd 'om den toegang en deszelfs prijs zoodanig te regelen dat geen werkman, nog om tijdsverzuim, nog om't geldelijke, verhinderd word van deze zoo schoone gelegenheid gebruik te maken'. Bovendien werd verzocht leden van de AZWV korting of gratis toegang te geven⁴³). Het laatste verzoek werd niet gehonoreerd. De hoogte van de entreprijzen zal echter weinig bezoekers uit de maatschappelijke onderlaag tot een bezoek aan de tentoonstelling hebben verleid. Een meesterknecht verdiende in deze tijd 8 gulden per week en een boerenarbeider

De Andromeda van Hendrik ten Oever. (Het Nijenhuis, Heino)

bracht 's zomers 60 à 70 cent en 's winters 40 à 50 cent per dag mee naar huis⁴⁴). Hoewel een verslaggever in het Gouvernementsgebouw wel 'een paar eenvoudige bezoekers' tegenkwam, die door een foutieve nummering een drinkhoorn aanzagen voor 'een biester vreemd soort van nachtmaols-bèker'⁴⁵), zal bij de meeste arbeiders de bereidheid en de mogelijkheid geld aan een kaartje voor een tentoonstelling uit te geven minimaal zijn geweest.

De schrijver van een ingezonden brief in de *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* was bang dat de toegangsprijzen zelfs de gegoede burgerij zouden afschrikken: 'Zoo mogelijk *algemeen* moet het bezoek zijn, en waar *een gulden* per persoon gedurende de werkdagen en *25 cent* des zondags wordt geheven, vreezen wij voor een échec. f 1,- is voor de gegoede burgerij te hoog, en onder de gegoede burgerij zijn er velen die, zij het dan ook uit een minder juist geplaatst denkbeeld van fatsoen, op de kwartjesdagen niet zullen komen, deze blijven weg'. Daarnaast zouden velen de zondag mijden uit godsdienstige overwegingen. De briefschrijver opperde twee dagen f 1,-, drie dagen f 0,50 en twee dagen f 0,25 als entree te heffen⁴⁶).

Dat de toegangsprijs van één gulden voor velen te hoog was blijkt uit de bezoekersstatistiek van de eerste weken. Tijdens de zondagmiddagen kwamen gemiddeld twee maal zoveel bezoekers als in de gehele rest van de week. Dat lag niet alleen aan het feit dat zondag de enige vrije dag van de week was. Toen vanaf 15 september ook de vrijdag een kwartjesdag werd, kwam er vier maal zoveel publiek op deze werkdag als voorheen. De laatste vier zaterdagen kostte een kaartje 50 cent. Als we kijken naar het gemiddelde aantal bezoekers per dag, springen de kwartjesdagen er duidelijk tussenuit: de 46 dagen van één gulden trokken gemiddeld ruim 46 bezoekers, de 4 dagen van 50 cent telden gemiddeld 90 bezoekers en op de 16 kwartjesdagen kwamen gemiddeld ruim 450 bezoekers. In totaal bezocht meer dan 75 procent van het publiek de tentoonstelling op de kwartjesdagen⁴⁷).

Het resultaat

Direct nadat op 22 oktober de expositie gesloten was, kon begonnen worden met het inpakken en terugsturen van de voorwerpen. Binnen veertien dagen was dit karwei geklaard. Aardig detail is dat de grote animator van de tentoonstelling, de toen 68-jarige Bijsterbos, er niet voor terugschrok ook bij dit werk zijn handen uit de mouwen te steken. Dit leidde echter wel, zoals hij zelf verklaarde, tot 'minder aangename gevolgen voor mijne gezondheid'⁴⁸).

Bij het opmaken van de balans bleek dat er 423 abonnementen en 10801 kaartjes waren verkocht, zodat de tentoonstelling 11224 betalende bezoekers had geteld, die f 5211,75 in kas brachten. Na aftrek van de kosten, die bijna f 8000 bedroegen, bleef een nadelig saldo van f 1578,61½ over. Dit tekort werd door de VORG gedekt⁴⁹).

Als we het resultaat van de Geschiedkundig-Overijsselsche Tentoonstel-

ling vergelijken met dat van een tweetal eerder gehouden exposities, komt het initiatief van de VORG als de financieel minst geslaagde van de drie naar voren. De Tentoonstelling van Zaanlandsche Oudheden en Merkwaaardigheden te Zaandam van 1874, waar toegangskaarten van f 1,-, f 0,50, f 0,25 en f 0,10 werden verkocht, trok 23246 bezoekers, die f 8560,75 aan entreegeld betaalden. Het batige saldo van f 1370,58 werd bestemd voor de oprichting van een museum van Zaanlandse oudheden, dat echter nooit van de grond is gekomen⁵⁰). Een uitzonderlijk groot succes kende de Historische Tentoonstelling van Friesland te Leeuwarden van 1877, die door maar liefst 37580 mensen werd bezocht en een bruto opbrengst van ruim f 30000,- had. Ook hier werden kaartjes van f 1,-, f 0,50 en f 0,25 verkocht, maar in vergelijking met de expositie in Zwolle is het opvallend dat in Leeuwarden ruim drie maal zoveel kaartjes van één gulden als van 25 cent werden verkocht. Het batige saldo van f 17100,- werd door het Friesch Genootschap in een fonds gestort ten behoeve van de aanschaf van een museumgebouw voor de eigen verzameling⁵¹).

Waarom de Geschiedkundig-Overijsselsche Tentoonstelling minder bezoekers trok dan de exposities in Zaandam en Leeuwarden, is moeilijk aan te geven. De commissie zelf stelde dat het bezoekersaantal hoger had kunnen zijn, 'zoo het buitengewoon slechte weder niet zeer vele belangstellenden van elders van een bezoek aan de tentoonstelling had afschrikt'⁵²). Het argument, dat de hoge toegangsprijs een negatief effect op de opkomst heeft gehad, lijkt op het eerste gezicht aannemelijk, maar wordt door het voorbeeld van Friesland tegengesproken. Wel is het mogelijk dat het bij de voorbereidingen al geopperde gebrek aan provinciaal gevoel een rol heeft gespeeld.

Bij het doornemen van de catalogus valt het op dat voorwerpen uit het verleden van het in sociaal-economisch en cultuurhistorisch opzicht zo van de rest van Overijssel verschillende Twente zeer ondervertegenwoordigd waren. Dat lag niet zozeer aan een vooropgezet plan van de commissie, als wel aan het feit dat de inzendingen uit Salland veruit in de meerderheid waren vergeleken met die uit Twente. Opmerkelijk is ook dat in de *Twentsche Courant* en de *Tubantia* nauwelijks aandacht werd besteed aan de Geschiedkundig-Overijsselsche Tentoonstelling, terwijl de tegelijkertijd gehouden expositie van koloniale zaken in Amsterdam en de landbouwten- toonstelling in Hengelo uitgebreid beschreven werden. Gezien dit gebrek aan belangstelling is het onwaarschijnlijk dat veel Twentenaren de moeite zullen hebben genomen een lange reis naar Zwolle te maken teneinde de historische tentoonstelling te bezoeken.

Overigens geven de slechts zeer langzaam op gang gekomen stroom van inzendingen, de geringe medewerking die de VORG later zou ondervinden bij het inrichten van een permanent geschiedkundig museum en het uitermate spaarzame bezoek daaraan, weinig reden te vermoeden dat bij de rest van de Overijsselaren wel veel belangstelling voor het in beeld brengen van de historie van de eigen provincie aanwezig was. In welke mate het plaatse-

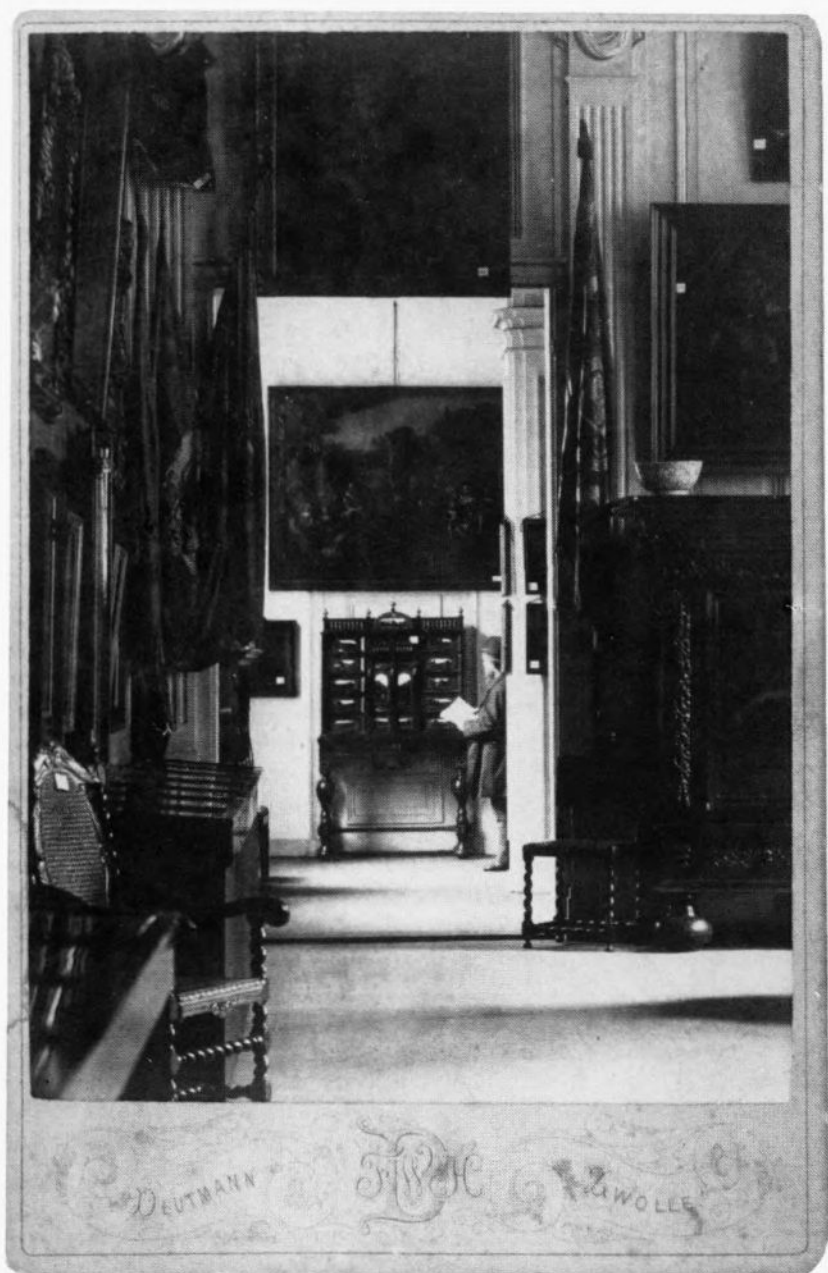
lijke gevoel voor traditie en verleden beslissend is geweest voor het succes van een expositie kan niet met zekerheid gezegd worden. Ook factoren als de bevolkingsdichtheid, de bereikbaarheid van de tentoonstellingsplaats en een hogere welvaart kunnen van invloed zijn geweest op het bezoekersaantal en daarmee op het financiële welslagen van een historische tentoonstelling.

Het Geschiedkundig-Overijsselsch Museum

In de voorrede van de catalogus van de tentoonstelling stond 'dat geen wijze van feestviering aan te wijzen was, die ook tevens voor het vervolg van zooveel nut kon zijn, als het pogen om bijeen te brengen, wat de gewestelijke geschiedenis in beeld bracht'⁵³). Pas tegen het einde van de expositie bleek dat 'het vervolg' een wel zeer concreet aanzien zou krijgen. Historische tentoonstellingen hadden, zoals blijkt uit de besteding van de winst in Zaandam en Leeuwarden, al vaker geleid tot plannen om een permanente expositie van geschiedkundige objecten mogelijk te maken. Zo ook in Overijssel. Op 9 oktober 1882 besprak de tentoonstellingscommissie de oprichting van een 'Museum voor Geschiedenis'⁵⁴) en twee dagen later werd aan dit idee ruchtbaarheid gegeven door een ingezonden brief van W.A. Elberts in de *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*. Hij schreef dat hij menig genoeglijk uurtje in het Gouvernementsgebouw had doorgebracht en tijdens het rondrentelen door de zalen dikwijls had gedacht: 'Zou uit de vele schatten, hier aanwezig, niet iets *blijvends* tot stand te brengen zijn?'⁵⁵)

In Zwolle bevond zich weliswaar al het Museum van Oudheden en Zeldzaamheden van de Overijsselsche Vereeniging tot Ontwikkeling van Provinciale Welvaart, maar dat maakte deel uit van een grotere verzameling voornamelijk natuurhistorische voorwerpen en was niet specifiek op de geschiedenis van Overijssel gericht. De oprichting van een historisch museum zou bovendien een tegenwicht kunnen bieden aan een onbedoeld negatief effect van de tentoonstelling, waar zoveel fraaie en tot dan toe vrijwel onbekende objecten uit particulier bezit te zien waren geweest. Volgens de commissie lokte dit 'een aantal kooplustigen, die er maar al te wel in geslaagd zijn door middel van veel geld verscheidene schoone voorwerpen uit dit gewest, ja, uit het land te verwijderen; en het is te vreezen, dat zij hun noodlottig werk nog zullen voortzetten'⁵⁶). Een museum, waaraan de mensen hun kostbaarheden in bruikleen konden afstaan, was wellicht een geneesmiddel tegen dit kwaad.

De commissie ging direct tot actie over en stuurde een circulaire aan de bruikleengevers van de tentoonstelling, waarin gevraagd werd voorwerpen in bruikleen of eigendom aan het op te richten museum af te staan. De respons was niet overweldigend, maar toch besloot de VORG over te gaan tot de stichting van een Geschiedkundig-Overijsselsch Museum, 'een bewaarplaats (...) der schaarsche overblijfselen van het verleden, tot nut en leering

Op dit doorkijkje van de 'Grote Zaal' bestudeert een bezoeker een kastje. (Provinciaal Overijssels Museum, Zwolle)

van velen en een bolwerk voor de algemeen heerschende vervreemdingswoede⁵⁷). Ruim een jaar na het sluiten van de tentoonstelling werd op 30 oktober 1883 het museum van de VORG geopend, voorlopig gehuisvest in het Gouvernementsgebouw.

Conclusie

Ondanks het negatieve financiële resultaat is er geen reden de zwartkijkers gelijk te geven, die voorspelden dat de Geschiedkundig-Overijsselsche Tentoonstelling op een mislukking uit zou draaien. Voor het eerst in de geschiedenis van Overijssel waren vele objecten uit het verleden van de provincie in een bepaalde samenhang bijeengebracht. Duizenden personen hadden van deze gelegenheid gebruik gemaakt en hun kennis van de geschiedenis van het gewest verrijkt. Daarmee was de opzet van de VORG, die door het in beeld brengen van het leven en werken van de voorvaderen belangstelling wilde opwekken voor de historie van Overijssel en voor haar eigen werk, geslaagd. Ondanks een wat tegenvallend bezoekersaantal was met de Geschiedkundig-Overijsselsche Tentoonstelling een veel groter publiek bereikt dan met de uitgaven van de VORG het geval was. Door de publiciteit in landelijke dag- en weekbladen werd ook buiten de provinciegrenzen aandacht aan de activiteiten van de VORG besteed.

Een direct resultaat in de vorm van publicaties die door de tentoonstelling waren geïnspireerd, zoals dat bijvoorbeeld in Zaandam was gebeurd, valt niet te constateren. Onderzoek in *Honderd jaar Overijsselse geschiedschrijving* wijst geen stijging van het aantal publicaties in de jaren na de tentoonstelling aan⁵⁸). Toch zal deze unieke presentatie van de vele facetten van het Overijsselse verleden voor menigeen een aanleiding zijn geweest zich meer te verdiepen in de regionale en lokale geschiedschrijving. Daarnaast boden de vele tot dan toe vrijwel onbekende voorwerpen de historici een uitgelezen kans hun kennis van het verleden te vergroten.

Het belangrijkste resultaat van de tentoonstelling was het totstandkomen van het Geschiedkundig-Overijsselsch Museum. Hoewel dit museum later een zware financiële last voor de VORG zou worden en tot heftige interne discussies zou leiden, omdat de uitgaven voor het museum het publiceren van bronnen bemoeilijkte, is deze instelling voor Overijssel van groot belang geweest. Dankzij de Geschiedkundig-Overijsselsche Tentoonstelling was ook in Overijssel gewezen op de noodzaak van het bewaren van historische voorwerpen en door het museum werd deze gedachte levend gehouden en in de praktijk gebracht. Van het museum ging ook een stimulerende werking uit, zoals blijkt uit het gemeenteverslag van Zwolle uit 1891. Hierin werd vermeld dat de collectie van de VORG meer zou groeien als sommige Overijsselse steden er niet naar streefden zelf lokale musea op te richten⁵⁹). Uit het Geschiedkundig-Overijsselsch Museum is het Provinciaal Overijssels Museum voortgekomen, waar we vandaag de

dag nog vele voorwerpen kunnen bewonderen die dankzij de inspanningen van de VORG voor de provincie behouden zijn.

Sinds 1882 zijn er in Overijssel vele tentoonstellingen over verscheidene aspecten van het verleden geweest. Geen enkele expositie heeft echter de omvang of het belang van de Geschiedkundig-Overijsselsche Tentoonstelling kunnen benaderen. Bovendien zullen er weinig tentoonstellingen zijn geweest die een dusdanige indruk hebben nagelaten, dat bijna twintig jaar na afloop ervan werd geschreven: 'De herinnering daarvan leeft nog bij velen voort...'⁶⁰).

Noten

1. *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, nr. 193 (18 augustus 1882).
2. *Ibidem*, nr. 175 (28 juli 1882).
3. Zie voor enkele tentoonstellingen in Overijssel: G. Rensen, 'Een vroege poging tot handel- en industriebevordering: de eerste Overijsselse tentoonstelling van nijverheid en kunst te Zwolle' in: *Zwols Historisch Tijdschrift* 2 (1985) nr. 3, 2-19; en P.J.C. de Boer, 'De Zwolse 'Fabriek- en handwerk-nijverheidtentoonstelling' van 1860' in: *Zwols Historisch Tijdschrift* 3 (1986), 62-66.
4. *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, no. 193 (18 augustus 1882).
5. In 1882 werd 1857 nog als officieel oprichtingsjaar van de VORG gezien. Latere generaties waren het niet met deze voorstelling van zaken eens. G.J. ter Kuile jr. schreef ter gelegenheid van het eeuwfeest, gevierd in 1958, dat er weliswaar gegevens zijn die er op lijken te wijzen dat de eerste tekenen van verenigingsleven uit het jaar 1857 stammen, 'maar dat is meer schijn dan werkelijkheid'. Zie: G.J. ter Kuile jr., 'De Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis 1858-1958' in: *Verslagen en Mededelingen van de Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis* 75 (1958), 7. Vanaf het 50-jarig bestaan wordt 14 juli 1858 als het beginpunt van de VORG aangemerkt. Op deze dag werd de eerste ledenvergadering gehouden, tijdens welke werd verklaard dat de VORG nu als gevestigd beschouwd kon worden.
6. *Verslag van de handelingen der buitengewone vergadering, gehouden te Zwolle den 18 maart 1882* (Zwolle, 1882), 4.
7. Zie: *Het Nieuws van den Dag*, no. 3840 (29 augustus 1882), 1e blad, en C. Boschma, 'De historische tentoonstelling van Friesland in 1877' in: *Vrije Fries* 57 (1977), noot 6.
8. Rijksarchief in Overijssel (RAO). Archief van de Overijsselsche Vereeniging tot Ontwikkeling van Provinciale Welvaart, inv.nr. 24.
9. *Het Nieuws van den Dag*, no. 3840 (29 augustus 1882), 1e blad.
10. *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, no. 173 (28 juli 1877).
11. *Algemeen Handelsblad*, no. 16423 (10 september 1882), 5.
12. *Verslag van de handelingen der buitengewone vergadering, gehouden te Zwolle den 18 maart 1882* (Zwolle, 1882), 3.
13. RAO. Archief Gedeputeerde Staten, inv.nr. 208. Vergadering van 9 maart 1882. Deze toezegging was gezien het feit dat alle zes leden van G.S. lid waren van de VORG niet echt verbazingwekkend. De nauwe band tussen de VORG en het provinciaal bestuur werd nog onderstreept door de benoeming van de commissaris des konings, zelf ook lid van de VORG, tot erevoorzitter van de tentoonstellingscommissie.
14. RAO. Archief VORG, ongeinventariseerd, brievenboek tentoonstellingscommissie, no. 7.
15. RAO. Archief Gedeputeerde Staten 1882, no. 2102.
16. *Handelingen van den raad der gemeente Zwolle, 1882* (Zwolle, 1883), 80.

17. *Verslag van de Commissie voor de Geschiedkundig-Overijsselsche Tentoonstelling, gehouden te Zwolle in 1882* (Zwolle, 1883), 9.
18. Autobiografie van mr. J.C. Bijsterbos, 92. (In xeroxcopie aanwezig op het RAO.)
19. *Verslag van de Commissie voor de Geschiedkundig-Overijsselsche Tentoonstelling, gehouden te Zwolle in 1882* (Zwolle, 1883), 11.
20. *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 39e jaargang no. 254 (14 september 1882), 2e blad.
21. *De Amsterdammer*, no. 271 (3 september 1882), 3.
22. Ibidem.
23. *Algemeen Handelsblad*, no. 16412 (30 augustus 1882), 2.
24. *Het Nieuws van den Dag*, no. 3853 (13 september 1882), 1e blad.
25. *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 39e jaargang no. 256 (16 september 1882), 2e blad.
26. *Algemeen Handelsblad*, no. 16423 (10 september 1882), 5.
27. Zie voor een meer uitgebreid overzicht van de tentoonstelling: J. ten Hove, *De Geschiedkundig-Overijsselsche Tentoonstelling van 1882 en de beginjaren van het Provinciaal Overijssels Museum* (Pomflet 26, oktober 1987).
28. *Verslag van de Commissie voor de Geschiedkundig-Overijsselsche Tentoonstelling, gehouden te Zwolle in 1882* (Zwolle, 1883), 7.
29. *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 39e jaargang no. 255 (15 september 1882), 2e blad.
30. RAO. Archief VORG, ongeïventariseerd, ingekomen stukken bij de tentoonstellingscommissie, no. 342.
31. Ibidem, kladnotulen tentoonstellingscommissie, 15 september 1882.
32. Ibidem, brievenboek tentoonstellingscommissie, no. 189.
33. *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, no. 217 (15 september 1882).
34. Ibidem, no. 188 (12 augustus 1882).
35. *Het Nieuws van den Dag*, no. 3840 (29 augustus 1882), 1e blad.
36. *Algemeen Handelsblad*, no. 16423 (10 september 1882), 5.
37. *De Amsterdammer*, no. 273 (17 september 1882), 3.
38. *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 39e jaargang no. 256 (16 september 1882), 2e blad.
39. *Dagblad van Zuidholland en 's-Gravenhage*, jaargang 216 no. 213 (9 september 1882), 1279.
40. *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, no. 193 (18 augustus 1882).
41. *De Amsterdammer*, no. 273 (17 september 1882), 3.
42. RAO. Archief VORG, ongeïventariseerd, kladnotulen tentoonstellingscommissie, 30 juni 1882.
43. Ibidem, ingekomen stukken bij de tentoonstellingscommissie, no. 232.
44. *Enquête, gehouden door de staatscommissie, benoemd krachtens de wet van 29 januari 1890 (Staatsblad no. 1). (Tweede afdeling)*. Zwolle, Deventer, Kampen (s.l., s.a.), 39 en 44.
45. *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, no. 225 (25 september 1882).
46. Ibidem, no. 193 (18 augustus 1882).
47. RAO. Archief VORG, ongeïventariseerd, boekje waarin aantal bezoekers per dag staat opgetekend.
48. Autobiografie van mr. J.C. Bijsterbos, 92.
49. *Verslag van de Commissie voor de Geschiedkundig-Overijsselsche Tentoonstelling, gehouden te Zwolle in 1882* (Zwolle, 1883), 22.
50. Zie: G.H. Meijroos N. Gz., 'De historische tentoonstelling van 1874 in Zaandam' in: *De speelwagen* 8 (1953), 245.
51. Zie: C. Boschma, 'De historische tentoonstelling van Friesland in 1877' in: *Vrije Fries* 57 (1977), 26.

52. *Verslag van de Commissie voor de Geschiedkundig-Overijsselsche Tentoonstelling, gehouden te Zwolle in 1882* (Zwolle, 1883), 14.
53. *Catalogus der Geschiedkundig-Overijsselsche Tentoonstelling, geopend te Zwolle den 18 augustus 1882* (Zwolle, 1882), voorrede.
54. RAO. Archief VORG, ongeinventariseerd, kladnotulen tentoonstellingscommissie, 9 oktober 1882.
55. *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, no. 238 (11 oktober 1882).
56. *Verslag van de Commissie voor de Geschiedkundig-Overijsselsche Tentoonstelling, gehouden te Zwolle in 1882* (Zwolle, 1883), 16.
57. Ibidem.
58. Zie: B. van 't Hoff en G.J. Lugard jr., *Honderd jaar Overijsselse geschiedschrijving* (Deventer, 1935).
59. *Verslag van de toestand in de gemeente Zwolle over 1891* (Zwolle, 1892), 107.
60. *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, no. 141 (19 juni 1901), 2e blad.